

EDUCATION – THE BULGARIAN CASE

Abstract: The article presents an outline of the history of Bulgarian education, by searching for its most typical characteristics that have been preserved over the centuries. A short overview is given of the Oldbulgarian ethnological concept which underpins education during the First Bulgarian Kingdom, that was organised by the disciples of Cyril and Methodius. The renaissance of Bulgarian education during the Ottoman rule is reviewed with a focus on the Bulgarian National Revival. The most distinctive features of the Bulgarian laws since the Liberation are outlined. The history of Bulgarian education reveals that over the centuries of its development it has preserved a number of characteristics: Mandatoriness, Availability, Emancipation from religion, Teachers selection, Unified curricula, Control, Maintained at public expense, Socially integrative.

Author information:

Angelina Ivanova
Vasil Levski Comprehensive school, Troyan
 Bulgaria

Keywords:
characteristics of Bulgarian education, Old
Bulgarian ethnological concept, history of
Bulgarian education

Още първите стъпки на българското образование показват две основни негови черти – демократичност и достъпност. И точно тази не-егалитарност винаги е била темел на представата за образование и знание в българското общество.

1. Старобългарската антроположка концепция

Навярно няма да бъде пресилено да се каже, че първото демократично образование в Европа е именно в България, по време на Първата българска държава. Старобългарската етнологичка концепция¹ поставя в основата си идеята за равноправието между народите, *равния достъп до знание* – идея формулирана от Константин-Кирил Философ в борбата му против триезичната догма:

Не пада ли от Бога дъжд еднакво за всички? Също и слънцето не грее ли на всички? Не дишаме ли всички еднакво въздух? Как вие не се срамувате, като определяте само три езика, а искате всички други племена и народи да бъдат слепи и глухи? Кажете ми: дали смятате Бога за безсилен, та да не може да даде това, или го смятате за завистлив, та не иска?

Този знаков текст на Константин Философ е съхранен в „*Похвала за нашия блажен отец и славянски учител Кирил Философ*“, написана от ученика на св. Кирил и св. Методий – св. Климент Охридски². И именно Климент Охридски, създал първото национално училище на българите, очевидно въвежда принципа на демократичност и достъпност – заедно със своите „300 ученици“ обучава над 3500 деца и юноши³. Нещо повече, финансирането на тази мащабна училищна мрежа изцяло бихме определили с модерната, родената през XX век идея за „публичното благо“⁴:

1 За старобългарската етнологичка концепция подробно вж. Живков 1994: 26–28.

2 Цит. по: Иванов 1931: 328–333.

3 По превода на Димитър Матов. Вж. ТЕОФИЛАКТ.

4 Най-общо казано образованието е публично (обществено) благо, защото в него се инвестира *публичен ресурс*, който: 1) носи ползи на първо място за конкретната личност; 2) ползите и за индивида, и за

По всяка енория поръчваше делата на тристамина ученици, които, без да взимат заплата и да плащат на княза данък, служеха на Бог и бяха поставени на Него да плащат плата, или по-добре – да връщат дълг⁵.

С други думи, държавата финансира масовото образование, а учителите схващат своето дело като служене на Бога. Именно това дело, образованието за всички, наистина прави Климент първоучител на българите – виждане, което е съхранено и днес⁶.

2. Образованието след разрушаването на българската държавност

Знанието за образованието по време на Втората българска държава е откъслечно. Можем да предположим, че настъпилите процеси на отдалечаване на говоримия и писмения език⁷, появата на различни религиозни течения – между които силно егалитарни (исихазъм) или твърде „рушащи догмата“ (богомилство) – и пр., са нарушили наследената демократичност на образованието.

Липсата на българска държавност по време на османското владичество обаче по един парадоксален начин утвърждава изконните характеристики на българското образование – достъпност и равнопоставеност на всеки, който би желал да го получи.

Килийните училища, колкото и непретенциозни да изглеждат на потомците, задоволявали определени потребности на общността – да се осигури достъп до религиозна и светска книжнина⁸.

За формирането на визията за образование, и то за образование като ценност на цялата общност, решаваща роля играе българската [териториална] община. Именно ролята на общината като *юридическо лице* със своите немалки отговорности дава на българското училище важната роля на *обща ценност*, на *обща необходимост*.

2.1. Българската община по време на османското владичество

Въпреки унищожаването на българската държавност и създаването на една нова, непозната на Балканите като организация и законност структура – ислямската Османска империя, българската селска община запазва своята роля и значение в рамките на цялото българско етническо землище.

Османската феодална система привнася немалко институции, но и приспособява местни порядки и форми на управление. Общините улесняват местната и централната власт на завоевателите, но същевременно запазват духа, традициите и самобитността на покорените народи (не само българи)⁹.

Съхраняването на правото за ползване на обекти, които са обща ценност и представляват интерес за всички членове на общността, се отнася както за природните богатства (земи), така и за изградени обекти – чешми, църкви, сгради за общо ползване,

обществото са отдалечени във времето. Кратко и достъпно изложение на същината на *публичното благо* (public goods) вж. у: Cowen.

⁵ Вж. Теофилакт.

⁶ Да припомним – първото българско висше училище, днес Софийски университет, както и висшето духовно училище (семинарията), носят името на Климент Охридски. Въсщност и добре познатият 8 декември, символна дата на университетската празничност, е денят, в който църквата чества св. Климент Охридски. Към днешна дата, през учебната 2018/2019 година, 81 начални, основни и средни български училища се казват „Св. Климент Охридски“: повече са само учебните заведения с името на Кирил и Методий (271) и на Васил Левски (169) [Регистър 2018–2019].

⁷ Знак за дълбокия разлом между писмен и говорим език и за опита да се създаде „висок“, „истински“ език, своеобразен *lingua sacra*, е машабната правописна (на практика – културна) реформа, започната от Патриарх Евтимий. По-подробно вж. „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак [Русев, Гълъбов, Давидов, Данчев 1971].

⁸ За богатата дамаскинарска литература като светска книжнина по-подробно вж. Петканова 1965.

⁹

по-късно и училища):

„Като се опирала на българското обичайно право, с оглед на това да бъдат съблюдавани интересите на всички нейни членове, селската община имала грижата да определи кога, как и по какъв начин ще се ползват общоселските земи и обекти. И докато на запад правилата за ползуване на общоселските пасища, гори, сечища и прочие представлявали главното съдържание на многочислените устави на общината-марка, съхранили се от най-различни периоди на нейното съществуване, в българските земи освен тази част от общинните традиции, които били възприети официално от османското законодателство, продължавало да бъде живо и да се прилага на практика старото неписано обичайно право по отношение ползуването на общинските земи...

[...]

Съществуват редица примери на сблъсквания между закона и отстояването от общините обичайно право специално по отношение ползуването на общоселските земи и обекти“¹⁰.

В рамките на Османската империя българските общини имали общо, солидарно поръчителство в системата на данъчното облагане. Това означава, че данъкът се определя на база жители на селото и след това се разхвърля на отделните домакинства. Всяко напускане на селото от негов жител влечало необходимостта неговите данъчни задължения да се прехвърлят върху съселаните му, а за издължаване на данъка отговарял лично кметът¹¹ (мухтар, кехая, чорбаджия).

Селската община можела да бъде [колективна] страна и при получаване на заеми – операция, която се извършвала най-често за покриване на данъци в полза на държавата, когато излишъците от селскостопанска дейност се оказвали недостатъчни за издължаване към фиска:

„През XVII и XVIII век редица български селски общини сключвали парични заеми, за да покрият данъчните си задължения. Техните членове изпадали в положението на съвместно кредитирана страна в лихварските операции, съвместно се разпореждали с получените средства, поемали общо грижата за връщане на дълга и всички заедно носели тежките последици от неизпълнението на договорните условия.

[...]

Сключването на заема несъмнено било предшествувано от общо решение на членовете на общината да предприемат такава стъпка. Определял се размерът на недостигащите парични средства, търсело се лице или институт, които биха могли да кредитират общината, обсъждали се условията – лихвата и сроковете за изплащането на дълга, и се стигало до предварително споразумение с кредитора“¹².

Отбелязани са случаи, при които общинската, общоселската отговорност е била по-важна от конфесионалната принадлежност. През 1698 г. седмина християни и четирима мюсюлмани от с. Бъзовец, Русенско, сключили договор за заем от 600 гроша за изплащане на данъците на селото¹³.

Особена форма на колективна отговорност (позната впрочем навсякъде на Балканите, в Централна и Южна Европа, сред еврейската диаспора и пр.) е отговорността по наказателни дела, особено при убийство. За тази съдебна практика

¹⁰

¹¹

¹²

¹³ Грозданова 1979: 108.

говорят много пътешественици, посетили Османската империя, за това говори и Марин Дринов в една своя лекция пред т. нар. *Славянски комитет*:

„Неотдавна в полето тук бе убит един човек и сърцат ходил да разбере в земището на кое село е лежал трупът, за да определи кое именно село трябва да заплати за неговата кръв...“¹⁴

Подобна история е била причина жителите на с. Дълбок дол, Троянско, да се откажат от част от землището си. При разследване на убийство близо до границата със съседното село Добродан те заявили, че местопрестъплението не е в тяхна земя. Доброданци заплатили кръвнината, но увеличили общинската си земя¹⁵.

Не по-малко важни били и общите, вътрешни взаимоотношения в общината. Всичко, което излизало от най-тесните семейни отношения (често впрочем дори и те), се следяло, насочвало и проверявало от членовете на общината – чрез родово-възрастовите роли, чрез своеобразен старейшински съвет, чрез общоселско събрание... Разпределянето на общинските земи, наемането на говедари, овчари (по-късно и *учители*), строеж и поддръжка на обществени обекти, избор на представители на общността и т. н., и т. н. – всичко това се решавало от самата община.

Така например ремонтът или евентуалният строеж на църква се планирал и изпълнявал от общината – искането на разрешение, закупуване на материали, голяма част от труда по изграждането¹⁶. С общи средства се купува църковна утвар, богослужбни книги и пр. Интересно е, че през 1755 г. три тетевенски села – Гложене, Извор и Торос – поели върху себе си грижата да изплатят данъчните задължения на Гложенския манастир¹⁷.

2.2. Училището – дело и цел на общността

Сред задълженията на българската (най-вече селската) община ясно се вижда и ангажиментът към *овладяване на знание* – и знание във всички аспекти, според потребностите на цялата общност. И ако се обърнем към виждането за образованието като част от *възпроизводството на човека* в рамките на *структурата на обществото*¹⁸, то ще разберем защо с промените в „света“ (в Европа, в Османската империя, в българските земи) се променят и изискванията, които общността ще предяви към своите членове. Постепенно към нуждата да се овладеят традиционни ценности, религиозни знания, определен тип умения и сръчност и пр. ще се добави потребността от определен тип грамотност, от секуларна образованост, от прагматични умения, насочени „навън“.

Променя се училището, променят се неговите възможности, цели и резултати.

Но всички тези промени се регулират и подпомагат от общността, а в „центъра на събитията“ неизменно остава българската община, насочена едновременно към собственото си съхранение и към развитието в крак с новото време.

2.3. Българското възраждане и преломът в образованието

Дали българският Ренесанс върви по-бавно (защото идва векове след западноевропейския) или по-бързо (защото успява да навакса огромното закъснение) е въпрос на дискусия за учени от целия спектър на хуманитаристичното познание. Можем обаче да сме категорични, че българското Възраждане, стъпило върху национално-освободителния идеал и мечтата за свободна България, е всмукало в себе си и същината на едно особено, специфично Просвещение.

¹⁴ Дринов 1877: 462–463.

¹⁵ Личен архив.

¹⁶ Доброволният труд, особено в българското село, е познат почти до наши дни. В много села е отбелязано доброволно участие в строежа на училище, читалище, сграда на кметството и пр. до 1960–1970-те години.

¹⁷ Мутафчиев 1931: 358–359.

¹⁸ Така например видният български социолог Живко Ошавков определя образованието като тази част от *социологическата структура* на обществения живот, която задоволява фундаменталната *потребност* от възпроизводство на човешки индивиди и е свързана с всички сфери на обществения живот [ОШАВКОВ 1983: 8].

През цялата преломна епоха на Възраждането неговите дейци са загрижени са *знанието, просветата, училището*. Образованието е стожерът на идеология, поведение, стремление.

Нито е възможно, нито е потребно в настоящето изложение да се спирам на достолепното време на Българското възраждане¹⁹. Ще отбележа само, че ако идеолозите на църковната независимост, водачите на националната революция и вече плахо покълващата българска политическа класа непрекъснато спорят, наддумват се и не се одобряват взаимно, то дълбоката вяра в силата на просвещението обединява всички.

За няколко десетилетия българските образователни институции изживяват стремителен възход²⁰, като от килийни училища, осигуряващи минимум знания по четене, писане и познаване на основните аритметични действия²¹, достигат до модерен тип класно училище и гимназия. През този период се утвърждават основните белези на българското училище, останали белези на образователната система и днес.

2.3.1. *Образованието като част от правата и задълженията на местната общност*

Българското училище – както преди, така и след Освобождението – остава тясно свързано с общността (това е териториалната, селска или градска, община). Именно общността идентифицира потребността от определен тип образование, търси пътища за задоволяване на тази потребност, осигурява средства за финансиране в краткосрочен и дългосрочен план.

По този начин в много села и градове се създават училища с местно финансиране (примери за това откриваме в цялото българско етническо землище), като се създават и подкрепят както малки „махленски“ школа, събрани в една стаичка, така и големи градски училища.

Пример за ролята на общините за формирането на това, което днес претенциозно наричаме „образователни политики“, е работата на *Прилепската българска община*, просъществувала 90 години²². През 1843 година общината строи и след това издържа първото модерно публично училище в града²³ (вж. Фигура 1. Печатът на Прилепското българско училище „Св. Кирил и Методий“ – 1843 г.), а след Освобождението, когато Прилеп остава извън границите на българската държава, кани Царевна Миладинова да създаде девическо училище.

2.3.2. *Образованост и авторитет на българския учител*

2.3.2-1 Личността на учителя

Гладът за учители не само преди Освобождението, но и десетилетия след създаването на свободната българска държава, е бил голям и в много по-малки и по-големи училища са били „главявани“ хора с доста скромни знания. Същевременно обаче прочути в цялата империя са били много просветни дейци, канени от *отделни общини* да създадат и укрепят учебното дело.

Огромна част от възрожденските и първите следосвобожденски книжовници са учители, немалко от тях – с впечатляващи не само за времето си знания, с неуморна творческа енергия. Българският учител нерядко е ерудит, творческа личност с мисия.

Показателен е жизненият път на *Емануил Васкидович* – роден в Мелник, получил образование в прочутата гръцка гимназия на о. Хиос, завършил Бейската академия в Букурещ, основал

¹⁹ Литературата по проблемите на Българското възраждане наистина е необхватна. Вж. например библиография в класическата монография на Николай Генчев: Генчев 2008.

²⁰ Вж. Стоянов 1999.

²¹ Усвоявали са се основно събиране и изваждане; умножението и особено делението много късно стават „масово знание“. По сведения на информатори в с. Добродан (Троянско) един от най-заможните селяни, живял първата четвърт на XX век, давал и пари под лихва, не умее да умножава и замества умножението с дълги редици от суми [Личен архив].

²² Факт е, че общината има добри взаимоотношения с османската власт, но е ликвидирана през 1913 г., когато Прилеп се оказва в сръбски ръце след Междусъюзническата война. За Прилепската община вж. Шалдев 1916.

²³ Шалдев 1916: 23.

първото елино-българско училище в Свищов, учителствал в Плевен²⁴. Човек с много и разностранни знания, Васкидович подготвя много и най-различни книги, но особено силно впечатление прави амбициозният „проект“ – създаване на *детска енциклопедия*, която да утоли жаждата от знания на учениците (навярно – и на учителите) и именувана в духа на времето с пространното заглавие²⁵ „*Кратка егиклопидия за дѣца-та, составлена на седмъ части от Еманоила Васкидовича, учителя училища святаго преображењния в Свищовѣ. Издавася съ издвение преосвя-нѣшаго и бого лю-нѣшаго святаго Вратчанскиго Г. Г. на Доротеа за даръ на Вратчански-те, Клевянски-те и орах вскски-те училища*“.

Илия Блъсков, посветил се на учителското поприще, създава огромно по обем литературно творчество²⁶. Писател и поет, един от основоположниците на българската повествователна проза, преводач, фолклорист. Всъщност той продължава делото на баща си Рашко Блъсков – издател, журналист, общественик, учител – не само преподавател, но автор на учебници, основал няколко училища (в Черковна – Провадийско; в Провадия; в Калипетрово, Силистренско).

Иван Вазов пише за впечатляващата личност на учителя *Йоаким Груев* (педагог, писател, общественик) и за неговата роля за собственото му развитие и израстване²⁷: Това име имаше тогава голямо обаяние. Познавах Груева само по това обаяние, по побългарената „Сирота Цветана“, която четях с наслада, и по училищните му песни, които пеехме в Сопот по изпитите. Груев минаваше за върховен познавач на литературния турски език, и на арабския и персийския, които са главните елементи в него... Често беше викан в конака при мютесарифа да обяснява тъмния смисъл на някои послания от Високата порта, даже да написва такива до нея. Влиянието му покрай това беше силно и турците при среща с него му отдаваха почтително темена.

Да не говорим за внушителната фигура на *Петко Славейков*, чиито разнородни интереси не се вместили нито в професия, нито в занимания – той е човекът-епоха. Но през всичките десетилетия в служба на народа той смята себе си именно за учител²⁸.

Списъкът на учителите – книжовници, учени, писатели, общественици – градили нова България, е дълъг. Разнолика и разноценна е и работата им. Но можем да обобщим, че именно личността на учителя през Възраждането формира и облика на българското училище през всички следващи епохи.

2.3.2-2 Заплащане на учителския труд

Инициативата и възможностите на общините са определяли и заплащането на учителите. Добре известна е почти анекдотичната история за перипетиите на Петко Рачов Славейков, който описва ниската оценка на труда на учителя. Писателят разказва, че в село Михалци преценили, че на учителя не може да се плаща колкото на селския говедар: все пак говедарят ходи навън и по слънце, и по дъжд. Няма да коментирам, че *днешната* визия за професията на говедаря не е съвсем адекватна и е породена от откровено непознаване на този специфичен труд. По-важно е, че години след премеждията на Славейков в същото Михалци по препоръка на отец Матей Преображенски е назначен едва 21-годишният Тодор Лефтеров, възпитаник на английския колеж „Оуенз“, с „годишна плата“ 6000 гроша²⁹.

Всъщност самият Славейков разказва и за добрите месеци прекарани като учител в Севлиево; спокоен за прехраната си е и даскал Атанас Иванов от Стара Загора:

²⁴ Кръстанов 1975.

²⁵ Васкидович 1857. Вж. и факсимиле на корицата – Фигура 2.

²⁶ Конев 1969.

²⁷ Вазов 1976: 412.

²⁸ Накратко за дейността на Славейков като учител вж. едно ново изследване – Атанасова 2015.

²⁹ Пехливанов 2016.

Габровското училище в туй време (около 1838-1839 г.) се поддържаше от помощи и от приходи от свои имущества (воденици и дюкяни)... Платата във взаимното училище беше добра³⁰.

Показателно за уважението на местната власт към труда е решението на община Даръдере (днес Златоград), която след Освобождението отпуска на своя дългогодишен заслужил учител Яков Змейкович доживотна парична помощ, за да може да се радва на заслужена почивка³¹.

2.3.3. Поява на българска учебна и педагогическа литература

Белязалият целия XIX век възход на учебното дело в България е свързан и с възход на отпечатването на книжици, които днес бихме определили като учебно-методическа литература. Книгите, използвани в българските училища, са различни и по характер (преводни, компилативни, авторски), и по съдържание (буквари, четива, граматика по отделни учебни предмети).

Несъмнено най-известното, знаково учебно помагало е *Рибният буквар* на Петър Берон, издаден през 1824 г. Не по-малко важни за утвърждаването на *българското* образование обаче са учебниците и на много други български книжовници.

Един от най-старите известни буквари е издаден през 1792 година с помощта (иждивеніемъ) на търговеца *Марко Теодорович* – първоначално предназначен за сръбските ученици, а след това пригоден и за българчета (вж. факсимилето на Фигура 3. Буквар с различни поучения, издаден през 1792 г. във Виена с помощта на Марко Теодорович).

Учителстването, познаването на реалните потребности на образованието, кара много учители да се заемат с „учебникарство“³². Ще споменем само най-известните и знакови за широкото ветрило на темите издания:

✓ *Неофит Бозвели* издава през 1835 г. своето „*Славеноболгарское детоводство*“ – помагало, използвано десетилетия в много български училища. За часовете по свещена история и катехизис подготвя „*Краткая священная история и священный катихизис... Первом преведени из елиногреческаго диалекта, сочинени же на славяноболгарскаго и издани в ползу славяноболгарской юности от Неофита архимандрита Хилендарца, родом же котлянца*“. Заедно с Емануил Васкидович подготвя учебник по география, озаглавен „*Краткое политическое землеописание за обучение на болгарското младенчество*“³³.

✓ *Тодор Шишков* – този книжовник е един от най-начетените български учители и учебникари. С финансовата помощ на д-р Петър Берон завършва „*Колеж дьо Франс*“ в Сорбоната в Париж, а след завръщането си в родината е учител в Килифарево, Търново, Стара Загора. През 1869 издава „*Наръчен учебник на начална математика в три курса; аритметика, алгебра и геометрия за народните ни училища*“, през 1872 – „*Начална българска граматика*“. Той е и сред основателите на модерното хуманитаристично изследване с издадената през 1873 в Цариград „*Елементарна словесност. Теория на словесността*“ с приложение „*Кратък исторически обзор на българската литература*“³⁴.

✓ *Иван Момчилов* учи при известния учител Теофинос Каирис на остров Андрос

³⁰ Иванов 1885.

³¹ Змейкович пише прошение до Българската екзархия, в която моли: „Застарях и училищните трудове ми тежат. Моля светата Екзархия, като наша майка, да осигури старините ми с една скромна пенсия“. Тъй като Екзархията не му отпуска пенсия, признателните му съграждани се грижат за своя учител до края на дните му [ЗМЕЙКОВИЧ].

³² Вж. полезното изследване на делото на учители *учебникари* в Старозагорско в: СПИРТОВ, ГАНЕВА 1995.

³³ Вж.: БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ: 461–462.

³⁴ Вж.: БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ: 712–713.

и завършва Втора гимназия в Атина; една година посещава Одеската семинария. След завръщането си в България основава Еленското класно училище, наречено по-късно от ученика му П. Р. Славейков *Даскалоливница*. За своите ученици подготвя много учебници: „*Малка аритметика от Иван Н. Момчилов*“ (1869); „*Начални книжки за децата в първоначалните ни народни училища*“ (в тези книжки излизат „*Малък православен катехизис*“, „*Буквар за черковно четене за децата*“, „*Малко политическо земеописание*“); „*Първа читанка от Иван Н. Момчилова*“ (1874). А издадената през 1865 г. във Виена „*Граматика за старобългарския језык по сичкото му развитије*“ се използва в българските училища десетилетия след Освобождението³⁵.

Разбира се, това са само неколцина от българските учители, подпомогнали не само своята работа, но и делото на своите колеги и съмишленици. Именно учителите-учебникари създават една плодотворна традиция – учениците да се обучават по помагала, адекватни на тяхната възраст, потребности и интереси.

2.3.4. *Говоримият език на училището*

Въпреки огромното влияние на черковнославянския език, утвърдил се в богослужението, българското училище, а оттам и българската култура, стъпва върху говоримия новобългарски език³⁶. Нещо повече, благодарение на мобилността на учителите и създадените новобългарски учебници и помагала, училището се включва и във формирането на общия литературен български език.

Именно общонародният език на книжовността и просветата позволява българското училище да съхрани и развие своите най-важни характеристики: всеобщ достъп, демократичност, масова грамотност.

2.3.5. *Първи опити за стандартизиране на образованието*

Въпреки че българските образователни институции се развиват в голяма степен спонтанно, отговаряйки на потребността от грамотност, знание и образование, училищните дейци осъзнават необходимостта от обединяване на своите усилия, от унифициране на целите и от сравнимост на резултатите.

Така се появява идеята за *учителските събори*. Тези събори се организират с подкрепата на църквата и задачите им в значителна степен кореспондират с целите на християнските събори: изграждане на общо виждане за бъдещата дейност; съгласуване на усилията; преодоляване на различията. И нещо много важно: учителските събори дават професионален отговор на многобройните въпроси, които стоят пред българските учители; изграждат усещането за *общност, солидарност, единомислие*.

Решенията на учителските събори са своеобразни *нормативни документи*, които, макар и на регионално равнище, регламентират структурата и съдържанието на началното училище. Това е една нова форма на осъществяване на централизирано управление на учебното дело и именно този натрупан опит ще залегне в законодателната уредба на Третата българска държава.

3. Образованието в условията на възобновена българска държавност

3.1. Просветата като държавна дейност

Създаването на свободната българска държава конструира и съвкупността от дейности по нейното управление: създаване на закони и други правни норми; тяхното прилагане и правна интерпретация; организиране на данъчно облагане; държавно обществено осигуряване; отбрана;

³⁵ Вж.: БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ: 437–438.

³⁶ *Елинските* и т. нар. *елинско-български* училища с преподаване на гръцки език, въпреки краткото си историческо битие, изиграват своята роля за просветата по българските земи. Гръцкият език обаче остава само език на част от българската интелигенция и не се налага в образователната система.

осигуряване на обществен ред; външна политика и др. Така организацията на българското образование става *част от държавното управление*³⁷, а не инициатива на местната власт или частни лица.

Със създаването на Княжество България и Източна Румелия и до днес образованието става *част от държавната политика*; дейностите по организацията му са *законово регламентирани*; то вече е *право и задължение*. Тази фундаментална промяна прави от „училищната мрежа“ *образователна система*.

Постепенно се приемат законови разпоредби, които регулират взаимоотношенията на участниците в системата на образование, контрола върху задълженията им и т. н.

В годините след Освобождението Княжеството и Източна Румелия коват собствени закони, които са доста близки и с общ дух, а след Съединението бързо се изгражда обща нормативна уредба.

3.1.1. *Привременен устав на народните училища и Временни правила за началното учение*

Един от първите законодателни документи на младата българска държава, издаден от Временното руско управление (1877–1878 г.), е *Привременният устав на народните училища*, обнародван 7 месеца преди да бъде приета Търновската конституция.

Документът е изготвен от началника на *Дирекция за просвещение и духовни дела* проф. Марин Дринов, който поставя основите на едно модерно учебно дело с тристепенна система на народните училища, инспекторат за организация и контрол на учебната дейност, безплатно обучение и стипендии за бедните.

Така се утвърждава традицията на българското училище – да се осигури всеобщо минимално образование на всички граждани на страната.

Този „Привременен устав“ регулира работата на българските образователни институции чак до приемането на няколко специални законодателни акта, които развиват утвърденото с Търновската конституция право на безплатно образование.

В Източна Румелия за седемте години преди Съединението са въведени *Временни правила за началното учение*.

3.1.2. *Търновска конституция и задължителното образование на българските граждани*

Основният закон на страната – Конституцията – точно регламентира правото на образованието („народното учение“). В *Глава XII. За гражданите на българското княжество (Sic!)*, Дял VII, § 78. е регламентирано: Първоначалното учение е безплатно и задължително за всичките подданици на Българското Княжество³⁸.

3.1.3. *Законодателна рамка на българското образование*

През годините множество законодателни актове регламентират различни страни на образователната система, които постепенно изграждат структурата на българската просвета.

3.1.3-1 *Закони за народното просвещение*

3.1.3-2 *Закон за народното просвещение (1891)*

Първият *Закон за народното просвещение* (1891) обобщава и развива статиите на *Закона за материалното поддържане и учебното преустройство на училищата* (1880), *Закона за началното учение* (1881) и *Закона за обществените и частните училища* (1885). Това е и

³⁷ Част от *държавното управление* са именно *организацията и контролът* на образователните институции. В това отношение е полезно разделението на дейностите, които регламентира Eurostat при използване на метаданни за класифициране на данни. Към „*Държавно управление*“ влизат дейностите по *регулиране* на образованието (нормативна база, учебни планове, контрол), а обучението само по себе си е в

³⁸ ТЪРНОВСКА КОНСТИТУЦИЯ.

нормативният документ, който окончателно утвърждава централизираното управление като принцип на българското образование и е първият пълен закон за народното просвещение, който обхваща предучилищното, началното, средното и висшето образование

Законът поставя жалоните не просто на училищното дело, а на представата за „просвещение“ в българската държава – *умственото и нравственото развитие на народа*.

Наредбата, управлението и надзорът на всички учебни и възпитателни заведения, както и на всички учреждения, които способствуват за умственото и нравственото развитие на народа, се предоставят на Министерството на народното просвещение³⁹.

Утвърден е един от водещите принципи за *всеобщ равностован достъп* до образованието:

В народните училища се приемат децата на всички жители в държавата без разлика на вяра и народност⁴⁰.

Правото на достъп се прилага задължително:

Началното учение е задължително и безплатно за всичките поданици в държавата (чл. 78 от Конституцията)⁴¹.

Определена е задължителната училищна възраст:

Чл. 9. Всички деца на възраст от шеста навършена до включително дванадесета година са длъжни да следват курса на началното учение в народните училища, в частните или къщи.

Чл. 20. В основните училища се приемат деца, които са навършили шеста година възраст,

както и задължителният език на преподаване – български:

Чл. 10. Децата на българските поданици от разните християнски вероизповедания получават началното си образование на български език...

Чл. 195. Български език се изучава задължително във всички частни училища...

Предвидени са изключения от задължителното образование:

Чл. 41. От задължителността на основното учение се освобождават временно или завинаги само телесно или умствено недоразвитите или повредени деца, за които трябва да се представя в инспекцията удостоверение от училищното настоятелство, основано на медицинско свидетелство, което се издава безплатно...

Всеобщото образование е гарантирано от плътна училищна мрежа:

Чл. 31. Всяка община и всяко село, което има повече от 50 къщи, трябва да има най-малко едно основно училище.

Чл. 32. Колиби и села, помалки от 40 къщи, които не могат да имат свое училище, се съединяват с разрешение на Министерството на просвещението в една учебна община, ако разстоянието им от централната община, в която училището се намерва, не надминава повече от три километра.

Запазени са връзките с местната власт – с общините, в лицето на училищните настоятелства:

Чл. 91. Във всяка община се учреждава по едно училищно настоятелство, което действа по учебното дело като комисия на общинския съвет; то се състои от члена в градските и от 3 в селските общини.

Чл. 92. Кметът или неговият заместник е член по право и председател на училищното настоятелство...

Чл. 96. Длъжността член на училищното настоятелство е почетна и безплатна.

Задължение на местната общност остава и частичното финансиране на учителските възнаграждения:

Чл. 182. Две трети от заплатите на учителите в общинските, околийските или окръжните училища се отпускат от държавата и нужната сума се вписва всяка година в бюджета на Министерството; а една трета част — от надлежните общини, околии и окръжия...

Чл. 207. Ако приходите от духовните имоти не са достатъчни за поддържането на някое мюсюлманско училище, недостигът се разхвърля между мюсюлманското население на общината, дето бъде училището...

Прави впечатление, че учителите на държавна издръжка имат привилегии спрямо учителите в частните училища:

³⁹ ЗНП 1891: чл. 1.

⁴⁰ ЗНП 1891: чл. 7.

⁴¹ ЗНП 1891: чл. 8.

Чл. 193. Учителите от частните училища не получават държавна пенсия и въобще не могат да се ползват с никое от правата, предвидени за учителите в народните училища.

Чл. 194. Учениците, свършивши частно училище, не могат да се ползват с правата на учениците от народните училища, ако не положат тук нужния изпит.

Не са предвидени санкции за нарушение на Закона – тоест за родители и настойници, които не са допуснали децата до училище.

Министерството осъществява и контрола над образованието чрез подчинени на Министерството органи: „преки“ – главни и окръжни училищни инспектори, и „непосредствени“ – окръжни управители и съвети, постоянни комисии; окръжни училищни съвети и училищни настоятелства. Чрез подобно разпластяване на контролните органи се дава възможност отделните страни на образователните институции да се контролират от различни, подходящи институции.

• Става ли българското образование *всеобщо*? Поставят ли се основите на всеобща грамотност на българските граждани?

Да, законът дава на българските граждани *всеобщ достъп* до образование.

Не, за съжаление този закон не успява да реши своята фундаментална задача – българските граждани да получат *всеобщо образование*, с което *всеобща* да стане и *грамотността*.

Въпреки усилията на държавата неграмотността не е победена и косвена информация за това получаваме например от многобройните сборници с народни умотворения⁴², в които образованието на информаторите е посочено като по-ниско от задължителното „начално“, а често характеристиката е „неграмотен“. И ако е естествено информаторите на първите събирачи, „баби“ и „дядовци“ родени преди Освобождението, да са без образование или с минимално образование, то очевидно някак са нарушили повелите на закона хората, родени не само в края на XIX, но и в XX век, посочили за себе си, че *нямат образование*.

Коректна информация за състоянието на грамотността в страната дават данните от *Преброяванията на населението*.

Преброяването на населението през 1905 г. показва резултатите от провеждането на държавната политика за задължително образование. Анализът на грамотността при градското население показва значителна разлика по професионален и не толкова значителна – по полов признак. В Таблица 1 са представени данните за най-ниските възрастови кохорти, които или навлизат в задължителна училищна възраст, или току-що са излезли от нея. Във възрастовата група 5–10 години несъмнено влизат и деца, които още не са тръгнали на училище и затова грамотността е около 40% (42,07% – момчета и 39,57% – момичета)⁴³.

В групата 10–15 години (тоест юноши, родени между 1895 и 1900 година, които задължително трябва да са получили поне начално образование) средно за страната неграмотни са 22% (20% мъже и 28% жени), като в тази кохорта е и най-високият процент грамотност на преброени лица – очевидно държавната политика в областта на образованието започва да дава своите резултати.

За съжаление, проблемът с *реалните резултати* от *безплатното, всеобщо и задължително образование* не е решен и до днес.

⁴² Представителна е знаковата поредица „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, излизала вече повече от 100 години [СъНУНК].

⁴³ Тука впрочем виждаме различията в образователните нагласи на различните вероизповедания – при грамотност около 50% за всички християнски деноминации (най-висока при протестантите – 54,81%) и за евреите, за мюсюлманската общност грамотността е едва 11,33%, с разлика между момчета и момичета 4%.

3.1.3-3 Закон за народното просвещение (1909) и Закон за изменение и допълнение на Закона за народното просвещение (1921)

В началото на 1908 г. властта се поема от Демократическата партия, чиято просветна политика е центрирана главно върху „необходимостта от повишаване образователното равнище на българската нация“. Министърът на просвещението Мушанов изгражда нова структура на Министерството на народното просвещение, което съсредоточава в себе си централното управление на учебното дело.

Основните принципи – демократичност, общодостъпност и централизиран контрол (над съдържанието на учебните програми, учебниците, назначенията на учителите и т. н.) – се запазват и развиват.

Неизменен остава принципът на задължително и безплатно обучение, който обаче вече се простира и над прогимназиалното образование:

Чл. 31. Учението в първоначалните училища е задължително и безплатно за всички поданици на българската държава (чл. 78 от Конституцията). Това задължение се простира върху всички деца, които телесно и умствено са нормално развити и са на възраст от 7-14 години.

Чл. 49. Учението в прогимназиите е безплатно.

Министерството на просвещението започва битка с „неизвинените отсъствия“. Правото да се отсъства от училище е точно разписано, предвидени са и санкции:

Чл. 40. Всеки ученик е длъжен редовно да посещава училище. Той може да отсъствува само при следните случаи:

- а) кога заболяе, той или някой от домашните му, та неговото отсъствие от училище е неизбежно;
- б) кога времето е много лошо (буря, поройни дъждове, голям сняг и студ);
- в) когато има голяма скръб или радост в семейството.

С предварително разрешение от учителя, учениците могат да отсъствуват от училището и при други непредвидени тук случаи, но не повече от 10 дни през цялата учебна година.

За всеко неизвинено дневно отсъствие родителите или настойниците се глобяват...

Увеличени са правомощията и задълженията на училищното настоятелство, което работи заедно с местната власт:

Чл. 95. В всяка училищна община се учреждава по избор училищно настоятелство, което се грижи за училищата...

Чл. 98. Училищното настоятелство: а) бди за правилното прибиране и разходване на училищните суми; б) съставя [...] училищния бюджет и го представя на общинския съвет; в) назначава учители и прислугата на първоначалното училище; [...] д) изнамерва средства за поддържане на бедни ученици; [...] ж) грижи се за чистотата в училището.

Чл. 99. Кметът е длъжен да дава пълно съдействие на Училищното настоятелство.

Министерството определя и седмичната натовареност на учениците, която за прогимназия е 24 часа, а за гимназия – 28 часа (по-малка от днешната).

3.1.3-4 Закон за народната просвета (1948)

Промените след 1944 г. и новото държавно устройство налагат приемането на нов Закон⁴⁴ (дори е променен русизъмът „просвещение“ с българския му еквивалент „просвета“).

Законът е допълван и променян много пъти – както с отделни текстове, така и с цели нормативни актове (напр. със *Закона за по-тясна връзка на училището с живота и за по-нататъшното развитие на народното образование в Народна република България*, приет през 1959 г.), до отмяната му през 1991 г.

Най-важните особености, уточнени в закона са:

- *Задължително и безплатно основно образование* „за всички деца с нормално телесно и умствено развитие, на възраст от 7 до 15 навършени години, чиито родители са български граждани“ [ЗНП 1948: Чл. 3]. Местната власт контролира обхващането на подлежащите на задължително обучение: „чл. 36. Всяка година председателят на управата на общинския народен съвет е длъжен да състави списък на

⁴⁴ ЗНП 1948.

децата от 7 до 15-годишна възраст“.

- Всички училища в страната са народни и се *финансират от държавата* чрез *Държавния народостопански план*. Регламентира се изграждането на нови училищни сгради [чл. 15], отпускането на стипендии [чл. 16], столовото хранене [чл. 17], училищното здравеопазване [чл. 19].
- *Предвижда се оземляване на училищата*: „Всяко училище или група от училища се оземлява от поземления фонд при Министерството на земеделието с най-малко два декара земя за уреждане на училищно стопанство или училищна градина“ [чл. 37].
- В училище обучението се води на български или „на съответния инороден език“ [ЗНП 1948: Чл. 9]. За „инородни“ български граждани „откриват се, със заповед на министъра на народната просвета според нуждите, съответни народни училища за инородци“. [ЗНП 1948: Чл. 4].
- Продължава укрепването и разширяването на училищната мрежа. Начално училище се открива от народния съвет във всяко селище с най-малко 20 подлежащи на задължително учение деца; ако „селището е планинско или с повече инородно или иноверско население“, този брой е 15. В граничните селища местната власт определя минималния брой деца за откриване на училище [чл. 42].
- Поставя се въпросът за *оценяване на качеството на преподаване и усвояване на учебния материал*. Завършването на *основна* образователна степен се *верифицира* с изпит „за завършено прогимназиално образование, който се произвежда по правилник и програма, одобрени от министъра на народната просвета [...] Издържалите този изпит получават свидетелство за завършено основно образование“ [чл. 46]. След завършване на гимназия се полага *зрелостен изпит*, удостоверяващ, че се овладени необходимите знания – „по правилник, одобрен от министъра на народната просвета“ [чл. 70].
- Регламентира се образователният ценз на учителите и *седмичният им преподавателски норматив* [чл. 47–48].
- Подробно са разписани училищата за деца със специални образователни потребности („Училища за деца с телесни или душевни недостатъци“). За тях е отделена цяла глава в закона [Глава четвърта, чл. 49–59].
- В специален Отдел В се отделя професионалното образование и професионалната подготовка.
- Специални са мерките за *обхващане на подлежащите на задължително обучение*. Детайлно са разписани *наказанията за родители и настойници*, които не осигуряват присъствието на детето в училище (глобите са много сериозни), както и на институции, които не обезпечават провеждането на учебния процес, съгласно Закона.

Чл. 123. Родители – български граждани, които не изпращат децата си, подлежащи на задължително основно образование, в народно основно училище, се наказват с глоба в размер от 1000 до 10 000 лева. Глобата се налага с наказателно постановление на председателя на управата на окръжния народен съвет, въз основа на акт, съставен от училищните власти, и не подлежи на обжалване.

Чл. 128. За всяко неизвинено дневно отсъствие на деца в основното училище, направено поради доказано препятствие от страна на родителите или настойниците, същите се наказват от председателя на управата на околийския, съответно приравнения градски народен съвет, с глоба в размер от 200 до 1000 лева.

3.1.3-5 Закон за народната просвета (1991)

Последният⁴⁵ български закон за „народната просвета“ е приет през 1991 г.⁴⁶ През годините Законът е променян многократно, допълван е с допълнителни нормативни документи, включително с Правилник за неговото прилагане⁴⁷.

Законът от 1991 отговаря на промените в държавата, настъпили след 1989 година.

- Регламентирано е откриването на *частни* детски градини и училища [чл. 10], които не са на държавна издръжка⁴⁸.
- Увеличена е възрастта на *подлежащи на задължително училищно образование* – на 16 години, без да се уточнява задължителна минимална образователна степен.
- Регламентирано е използването от частни учебни заведения на имоти, които са *държавна или общинска публична или частна собственост* [чл. 12].
- Държавните образователни изисквания се регламентират с различни по вид законодателни актове [чл. 15–17].
- *Двугодишната предучилищна подготовка* е задължителна [чл. 20]. Доколкото обаче са предвидени месечни такси, правото за безплатно образование е накърнено и създава предпоставки за нарушаване на правилото за задължителност. Това от своя страна е предпоставка за *различен старт* при постъпване в първи клас, за ниска успеваемост и за ранно отпадане от училище.
- Децата и учениците със специални образователни потребности имат възможност да се обучават в *общообразователни* [чл. 27] и *специални училища* [чл. 21]. Последните години преди приемането на следващия закон [ЗПУО] обаче в рамките на национални проекти са закрити почти всички специални училища.
- Регламентират се държавните зрелостни изпити [чл. 24], които са задължителни за получаване на диплома за средно образование.
- Разписани са задълженията на местната власт (общините) [чл. 36]. Освен като първостепенен разпоредител с бюджетни кредити, общината трябва да гарантира записването в училище на всички подлежащи (задължение, което общините масово и охотно пренебрегват).
- Една от спорните разпоредби в ППЗНП (тълкувателният документ който допълва ЗНП 1991), която продължава да вълнува училищната гилдия, е задължителното преминаване в по-горен клас в начален етап⁴⁹. Казано с други думи – независимо от неовладените образователни стандарти, ученикът стига до прогимназиален етап. При първото обнародване на ППЗНП на 30 юли 1999 г. текстът гласи:

Чл. 112. Учениците от I клас, които не усвояват учебното съдържание, не повтарят класа. За тях се провежда допълнително индивидуално обучение от учителите им по време на учебните занятия и през ваканциите. Обучението се организира по предложение на учителите им, с помощта на съответните специалисти – психолози, логопеди и други, при условия и по ред, определени със заповед на директора на училището.

Не повтарят класа само първокласниците. След промяна през 2006, а сетне и през 2009 година, текстът вече гласи:

Чл. 112. (Изм. – ДВ, бр. 51 от 2009 г.) (1) Учениците от I клас, които не са усвоили учебното съдържание, както и ученици от II до IV клас включително, които имат годишна оценка слаб (2) по един или повече учебни предмети от задължителната или

⁴⁵ Поради неясни причини законотворецът е премахнал „просветата“ от нормативните документи; в последния за момента закон, регламентиращ българското образование, думата „просвета“ не се среща нито веднъж.

⁴⁶ ЗНП 1991.

⁴⁷ ППЗНП.

⁴⁸ Следващият образователен закон – ЗПУО – разреши държавно финансиране на частни учебни заведения.

⁴⁹ ППЗНП: чл. 112. Текстът беше гласуван допълнително през 2009 година.

задължително избираемата подготовка, не повтарят класа.

(2) За учениците по ал. 1 се организира допълнително обучение по време на лятната ваканция при условия и по ред, определени със заповед на директора на училището. При необходимост допълнителното обучение може да продължи и през следващата учебна година.

- От 2009 г. се въвежда вътрешно разчленение на учителските длъжности, като *форма на кариерно развитие* – младши учител, учител, старши учител, главен учител, както и младши възпитател, възпитател, старши възпитател⁵⁰. Целта е повишаване на мотивираността на учителите и оттук – качеството на тяхната работа.
- През 2002 г.⁵¹ регистрирането на *настоятелства* стават задължително (а не както до момента – по желание на родителите и/или общността) и по този нарастват както контролът на обществото, така и възможностите за подкрепа на образователните институции.

Постепенно нормативната база в областта на образованието се оказва твърде претрупана и тромава. Законът бе променян многократно, съпътстваше се от многобройни подактове и през 2015 г. бе отменен окончателно. Постепенно в Министерството на образованието и науката се появява идеята за разработване на общ закон, който да поеме в себе си всички (или поне повечето) документи, регулиращи образованието. Така идва последният за момента закон – *Закон за предучилищното и училищното образование*, приет през 2015 г.

3.1.3-6 Закон за предучилищното и училищното образование (2016)

Законът на предучилищното и училищното образование, често наричан „Законът на Милена Дамянова“⁵², прави опит с един общ документ да регламентира всички страни на българското образование. Най-значимата промяна е прилагането на закона без уточняване на придружаващ правилник (при предишния закон – ППЗНП), което несъмнено облекчава работата на всички субекти на образователния процес – от Министерството на образованието и науката до всяка отделна образователна институция⁵³. Разбира се, невъзможно е да се „изчистят“ всички поднормативни регулиращи документи, просто защото немалка част от тях регулират специфични сегменти в системата на образованието – така Държавните образователни стандарти⁵⁴ и цялата нормативна база динамично се променя в отговор на изискванията на обществото⁵⁵.

Законът за предучилищното и училищното образование отговори както на общата промяна в българското общество, така и на ангажиментите на България към общото европейско законодателство. За съжаление той бе приет в твърде ускорени темпове, не се взеха предвид множеството забележки, появили се в публичното пространство и формулирани от учителската гилдия, а влизането му в сила беше прибързано⁵⁶, което предизвика сериозни трусове в цялата система.

⁵⁰ ППЗНП: чл. 124–125.

⁵¹ Изменението е публикувано в *Държавен вестник* – № 90 от 2002 г.

⁵² Любопитно е, че за разлика от всички други образователни закони, които носят имената на просветните министри, в публичното пространство този закон бе наречен на заместник-министъра Милена Дамянова, която беше лице и идеолог на общия му дух.

⁵³ Разбира се, не беше възможно да се премахнат всички подзаконови разпоредби,

⁵⁴ Държавните образователни стандарти, съгласно ЗПУО [чл. 22], се регулират с наредби, отчасти с Националната квалификационна рамка [НКР].

⁵⁵ Самият Закон има общо 7 поправки, последната от които от 29 декември 2018 година.

⁵⁶ След приемането на 13 октомври 2015, Законът влезе в сила от 1 август 2016 – нито системата, нито самата нормативна база бяха подготвени за фундаменталната промяна (тази припряност вероятно ще остане като една от най-големите загадки в историята на българското образование). Между най-фрапиращите последици беше например създаването на учебниците със закъснение спрямо учебните програми (особено скандален беше случаят с първокласниците [sic!] и петокласниците в началото на учебната

Анализът на този твърде сложен и комплексен закон е извън задачите на настоящата работа. В контекста на развитие на българското образование обаче релефно изпъкват няколко характеристики, които предпоставят успешното или неуспешното развитие на българското образование, изпълнението или неизпълнението на социалните му функции като част от сферите на обществения живот.

Изчезнала е „просветата“

Както вече бе споменато, в последния закон думата *просвета* не се използва, а се упоменават само образователните степени, за които законът се отнася – предучилищна и училищна. Вероятно това включва степените на образование съгласно МСКО (МСКО: 0–4, вж. Фигура 4. Българска образователна система, разработена на базата на ISCED), въпреки че в Закона това не е указано.

За всеки български гражданин обаче „просвета“ е не просто лексикална единица – това е част от националната идентичност. Проблемът в случая е, че подобна редакция анулира традиции на българското образование с огромна *социална значимост*, от една страна, и измества неговите цели – от друга.

„Просвещение“ се появява в български като русизъм и е част от терминологията, изкована в публичното пространство и правото след Освобождението. Заедно с думата в българския език се усвояват двете значения на руския оригинал, създадени чрез развитие на смисъла:

① Епохата, която световната историография е приела да нарича [Siècle des] *Lumières* (фр.); [Епоха на] *Просвещение* (бълг., рус.); *Lumières* / [Age of] *Enlighteners* (англ.); *Vordenker der Aufklärung* (нем.); *Illuminismo* (итал.); *Verlichting* / *Eeuw van de Rede* (нидерл.); *Ilustración* (исп.) и т. н. Както виждаме, още на *словно ниво* е изведена *идеологемата* за знанието-светлина. Нещо повече, в световната история промените, които носи Просвещението, се оказват *не толкова културни*, колкото *социално значими* и *политически*.

② „Просветеност“ като степен на овладяност на знания и умения. Известно придвижване на значението в тази посока откриваме в повечето европейски езици, например в термина „просветен абсолютизъм – *enlightened absolutism* / *enlightened despotism* / *benevolent despotism* (англ.); *aufgeklärter Absolutismus* (нем.); *просвещённый абсолютизм* (рус.); *despotisme éclairé* (фр.); *despotismo ilustrado* (исп.) и т. н. В руски обаче се появява неологизъм – „просвещение“ като ’образование; получаване на знание’⁵⁷ – който чрез работата на Временното руско управление влиза в темелите на българското законодателство (за което стана дума по-горе).

Следователно „изчистването“ на закона от понятието *просвета* е нещо повече от терминологична редакция. Това е промяна на концепцията, на духа на българската образованост, на значението, която тя има за социума.

2016/2017 година, които започнаха годината по нова неизвестна програма, но без учебници; част от издателствата спешно подадоха учебни свитъци, които често съдържаха неактуализирани части от свои стари издания). Учебните програми се градят на парче, постепенно, без да има единна визия не само за общото учебно съдържание (общообразователния минимум), но и за предвиденото по отделните предмети; ежегодно се променят изискванията за националното външно оценяване и държавните зрелостни изпити и т. н.

⁵⁷ През 1802 г., когато руският император Александър I решава да създаде специална структура, която да се грижи за „типографии частные и казённые, издания ведомостей и всякие периодические издания, народные библиотеки, собрания редкостей, натуральные кабинеты, музеи и школы всех типов“, издава указ за създаване на „Министерство народного просвещения“. За схващането за ролята на просвещението ’просветата’ говори фактът, че една година по-късно, през 1803 г., към руското Министерство на просвещението е присъединена и Имперската академия на науките. Със значение ’система от знания’ Тургенев използва думата още в „Рудин“ през 1855 година: „скоро перешёл к общим рассуждениям о значении просвещения и науки, об университетах и жизни университетской вообще“.

Законът като регулатор на „обществени отношения“

В българското законодателство „обществени отношения“ е основно понятие:

Законът е нормативен акт, който урежда първично или въз основа на Конституцията обществени отношения, които се поддават на трайна уредба, според предмета или субектите в един или няколко института на правото или техни подразделения⁵⁸.

Тази именно формула представя и обема на ЗПУО:

Чл. 1. (1) Този закон урежда обществените отношения, свързани с осигуряване на правото на предучилищно и училищно образование, както и с устройството, функциите, организацията, управлението и финансирането на системата на предучилищното и училищното образование.

Така несъмнено фундаменталната промяна във философията на българското образование то е част от философията на новото българско законотворчество.

Тук ще си позволя да вметна обаче, че формулировката за обществените отношения като обект на закона не беше добро решение – най-малко поради пълната неяснота на термина в сферата на обществените науки. Вероятно пред нас е специфична евромода или некоректен превод на небългарски източници.

Нека уточним. „Обществени отношения“, при цялата привързаност на обществените науки към термина, е едно спорно понятие с недостатъчно прецизирано съдържание. То включва представата за система от различни социално значими връзки между членовете на обществото⁵⁹, при определени конкретни условия. Това са отношения между големи групи хора и могат да бъдат от различен характер: икономически, политически, духовни, социални, правни. Следователно коректно би било обект на закона да бъдат правоотношенията / правните отношения, а обществените отношения да останат за социалната сфера.

Неяснот и отвлеченост при изясняване на същността, целите и очакваните задачи на българското образование

В стремежа си за пълнота и всеобхватност ЗПУО се оказва препълнен с формули и куха реторика. Типичен пример в това отношение са изброените в чл. 3 принципи на образованието, някои от които в най-добрия случай предизвикват тълкувателни догадки:

...ориентираност към интереса и към мотивацията на детето и на ученика, към възрастовите и социалните промени в живота му, както и към способността му да прилага усвоените компетентности на практика [...] 5. запазване и развитие на българската образователна традиция [!? – как]; 6. хуманизъм и толерантност [какво точно допринася този текст?]; 8. иновативност и ефективност в педагогическите практики и в организацията на образователния процес въз основа на научна обосновааност и прогнозиране на резултатите от иновациите [а как иначе – това е характеристика на всяка педагогическа система]; 11. ангажираност на държавата, общините и юридическите лица с нестопанска цел, работодателите, родителите и други заинтересовани страни и диалог между тях по въпросите на образованието [в чл. 2 родителите са определени като участници в образователния процес, а тук са заинтересована страна].

⁵⁸ European Justice.

⁵⁹ По темата вж. подробно у Гидиънс: Giddens 1986.

Точно толкова ненужно раздробени са и подробно разписаните в чл. 5 цели на предучилищното и училищното образование⁶⁰:

Интелектуално, емоционално, социално, духовно-нравствено и физическо развитие и подкрепа на всяко дете и на всеки ученик в съответствие с възрастта, потребностите, способностите и интересите му [а как иначе?]; 3. придобиване на компетентности, необходими за успешна личностна и професионална реализация и активен граждански живот в съвременните общности [това е цел на образованието като част от възпроизводството на хора; това е и смисълът на образованието по принцип]; 4. придобиване на компетентности за прилагане на принципите за устойчиво развитие [не може частен проблем на глобалното общество да бъде изведен като цел на национална образователна система – това е сектор на гражданското образование]; 7. придобиване на компетентности за разбиране и прилагане на принципите на демокрацията и правовата държава, на човешките права и свободи, на активното и отговорното гражданско участие [това е част от гражданското образование и трябва да бъде разгърнато в съответния държавен образователен стандарт]. В точки 8, и 9 е разчленено възпитанието в дух на толерантност и уважение към другите. А точка 10. познаване на националните, европейските и световните културни ценности и традиции направо буди недоумение: какво налага задача на една от културно-образователните области в българското училище да бъде обособена като цел на образованието?

И отново като отделни цели са издигнати две от задачите на обучението по Гражданско образование: 11. придобиване на компетентности за разбиране на глобални процеси, тенденции и техните взаимовръзки; 12. придобиване на компетентности за разбиране и прилагане на принципите, правилата, отговорностите и правата, които произтичат от членството в Европейския съюз.

Безкрайна повтаряемост откриваме и във формулировките на Държавните образователни стандарти. Например изискванията за усвояване на българския книжовен език са много подробно разписани в чл. 15, 16, 18, но се предвижда, че Държавният образователен стандарт за същото „усвояване на българския книжовен език“ [чл. 22, ал. 2, т. 2] да се извърши по специална Наредба на Министъра на образованието и науката.

От дадените примери се вижда претрупаността на образователния закон – амбицията да се създаде единен и единствен законодателен документ е довела до включване на елементи, подходящи за учебни програми и локални стратегии за работа.

Задължителна училищна възраст

Запазва се задължителната училищна възраст – от 5 до 6-годишна възраст за предучилищното образование и от 7 до 16 – за училищното [ЗПУО: чл. 8 (1)]. Запазена е възможността родителите да отложат встъпването в I клас по здравословни причини [чл. 8 (4)], както и да запишат детето в I клас на 6-годишна възраст.

Липсата на разписани правила за по-ранно записване в I клас е заложено още в ЗНП 1991 и се утвърждава от ЗПУО: „Училищното образование може да започне и от учебната година с начало в годината на навършване на 6-годишна възраст на детето по преценка на родителя и при готовност за училище, удостоверена при условия и по ред, определени в държавния образователен стандарт за предучилищното образование“ [чл. 8 (3)]. Тази неяснота е

⁶⁰ Всъщност това са цели на *всяко образование* поне от времето на Просвещението и Реформацията насам.
EDUCATION – THE BULGARIAN CASE ANGELINA IVANOVA 88-113

предпоставка на необмислено записване на деца в училище, още повече че държавният образователен стандарт⁶¹ предвижда усвояването на *компетентности*, но не и *психическа* и *физическа готовност* на детето. Причините родителите да запишат детето си по-рано в училище може да са различни, но често налице е неадекватна оценка на способностите и психо-физическото му състояние. В бъдеще подобно решение може да доведе до ниска успеваемост, нежелание за работа и дори отпадане от училище. Социалните щети са неизчислими.

Пълна „пропускливост“ на образователната система, независимо от усвоените знания

Предмет на ожесточени дебати в обществото от десетилетия (още след приемането на ЗНП 1991) е проблемът с пълната „пропускливост“ на системата в определени сектори, без изискване за овладяване на *обем от знания*.

Учениците в начален етап *не повтарят* класа, независимо от обучителните резултати [ЗПУО: чл. 122 (3); чл. 124 (1)].

Дори е предвидена възможност за записване в следващ клас до 3 седмици след началото на учебната година – съгласно НАРЕДБА 11/2016.

Замислена като грижа за „крехката детска психика“, тази концепция на последните два образователни закона доведе до драматично неовладяване на елементарни умения в начален етап и положи основите за трайна неграмотност в страната.

Родителите като участници в образователния процес

ЗПУО еднозначно поставя родителите сред „участниците в образователния процес“ [чл. 2]. Безспорно родителите⁶² имат правото и задължението да наблюдават и контролират всичко, което се случва с техните деца, особено целенасочената промяна на техните личности (нещо което образованието трябва да направи). Образователният процес обаче може да включва само две страни – обучаващ и обучаван, към които можем да добавим *фактори*, влияещи на този процес. Родителите вземат решения вместо своите деца – и законът точно постулира кога: в ситуации, които не включват самия процес на обучение (постъпване в първи клас преди законово установената възраст [чл. 8]; конкретни форми на реализиране на правото на образование [чл. 12]; ползване на услуги извън държавните образователни стандарти [чл. 68] и пр.).

Тази странна формулировка обаче непрекъснато поражда проблемни ситуации в различни учебни институции; дела срещу учители и учебни заведения; агресия; незачитане на различни нормативни документи.

Именно този постулат на закона е една от причините за много от *проблемите на българското образование: незаписване на подлежащи на задължително обучение; преждевременно напускане на образователната система; скандално голям брой неизвинени отсъствия*.

Родителят се оказва с неограничена власт над детето си и пряко или косвено може да попречи то да упражнява основното си конституционно право – да получи образование. По един парадоксален начин държавата не може да предпази детето от неговите родители.

- *Същност на образованието*

Една от странните формулировки на ЗПУО е определението, че

61 Наредба 5/2016: Приложения.

62 Пропуск на закона е невключването на всички лица, които имат правото и задължението да вземат решение вместо малолетни и непълнолетни. В ЗНП 1991 винаги се уточнява, че правото е на *родител/настойник* (липсва впрочем попечител); в ЗПУО думата *настойник* не се упоменава нито веднъж.

Чл. 3. (1) Образованието като процес включва обучение, възпитание и социализация.

Този текст показва една печална особеност на закона – в неговото сътворяване са участвали твърде малко специалисти в тази деликатна област на познанието. Образованието не може да *включва* социализация, защото то *е* социализация. Подобни формулировки не просто внасят мъглявост в един толкова важен закон, но и залагат възможността за бъдещо роене на поднормативни документи; създаване на безброй текстове с пожелателен и незадължителен характер (проекти, стратегии и пр.); вменяване на училището на дейности, източващи ограничения материален ресурс.

4. Накратко – за наследството, традициите и потребностите

Вече повече от 11 столетия се формират традициите на българската образователна система. Независимо от прекъсванията на държавността, независимо от оскъдността на сведенията за определени исторически периоди, можем да кажем, че българското образование е структура със свой облик, цели и търсения.

Периодът на Възраждането поставя основите на образovanост от нов тип – образoване, което ще бъде естествен фундамент на образователната система на България след Освобождението.

Законите, регламентиращи работата на училищата (а по-сетне и на другите учебни заведения), са пропити от общ дух, общи цели и в една или друга степен успяват да осъществят приемственост във функционирането на самата система.

Накратко можем да обобщим водещите принципи на българското образование за един период от почти век и половина:

- *Демократичност*

Всеобщ достъп до образование, без никакви ограничения основани на религия, произход, доход и т. н.

- *Задължителност*

Образованието е обвързано със *задължителна училищна възраст* – възраст, в която детето трябва да бъде обучавано (от *задължително* постъпване в първи клас до *право* да напусне училище).

- *Достъпност*

Безплатното образование постепенно „върви“ към горните образователни етапи и степени; от 1948 до 1991 г. безплатно е дори висшето образование.

През всичките десетилетия държавата има ангажимента да финансира само *държавното* образование, а *частните училища* са били желание и отговорност на техните собственици. Това дава възможност за по-пълноценно използване на ограничените обществени средства при гарантиране на всеобщото, задължително и безплатно образование.

- *Еманципираност от религията*

С други думи – образованието е светско, а духовните училища задължително включват светски предмети.

- *Подбор на учителите*

Учителите трябва да имат определен образователен ценз и адекватна квалификация.

- *Унифицирани учебни програми*

Всички закони предвиждат единни учебни предмети и образователни области, по които да се преподава.

- *Контрол*

Изграждането на контролни органи (*надзор* – през 1891 г.) е част от образователната система, като на контрол подлежат дори и настоятелствата. Това позволява да се контролира не

само разходването на обществен ресурс, но и *процесът на преподаване, качеството на преподавателската работа.*

- *Публичност*

Не само чрез настоятелствата, а и чрез държавната регулация образованието е под публично наблюдение, обсъждане и санкции.

- *Социалност*

Училището е част от процеса на социализиране на личността и има възможността да използва лостовете на закона, за да защити правото на децата да получат качествено образование.

Освен тези несъмнени успехи българското образование притежава немалко слабости, които не успява да преодолее и до днес. Между тях могат да бъдат посочени *недостатъчно добра подготовка на учителите; политизиране на работата в училище и политически натиск върху институцията; идеологизиране* (вкл. и допускане на *религията в светското училище*); *некачествени учебни програми; финансови проблеми; некомпетентно и неуместно администриране на системата* и много други.

Най-драматичните и с най-големи последици обаче са *провалите*, свързани с неизпълнението на основната мисия на образованието – да допринесе за *пълноценното възпроизводство на човешките индивиди като обществени същества*⁶³. Най-съществените пропуски тук са:

- *Неспособност да се осъществи **всеобщо** образование*

В никой момент българската държава не успява да принуди всички свои граждани да ходят на училище.

- *Неумение да се осигури **необходимият образователен минимум на цялото население***

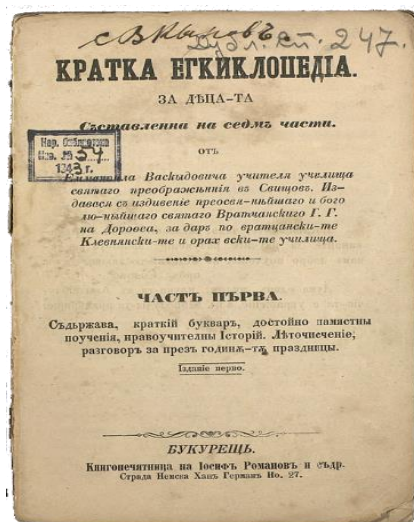
Както показва неумолимата статистика, във всеки момент неграмотното население остава печално високо – независимо от усилията на българския законодател.

5. Приложения

Фигура 1. Печатът на Прилепското българско училище „Св. Кирил и Методий“ – 1843 г.

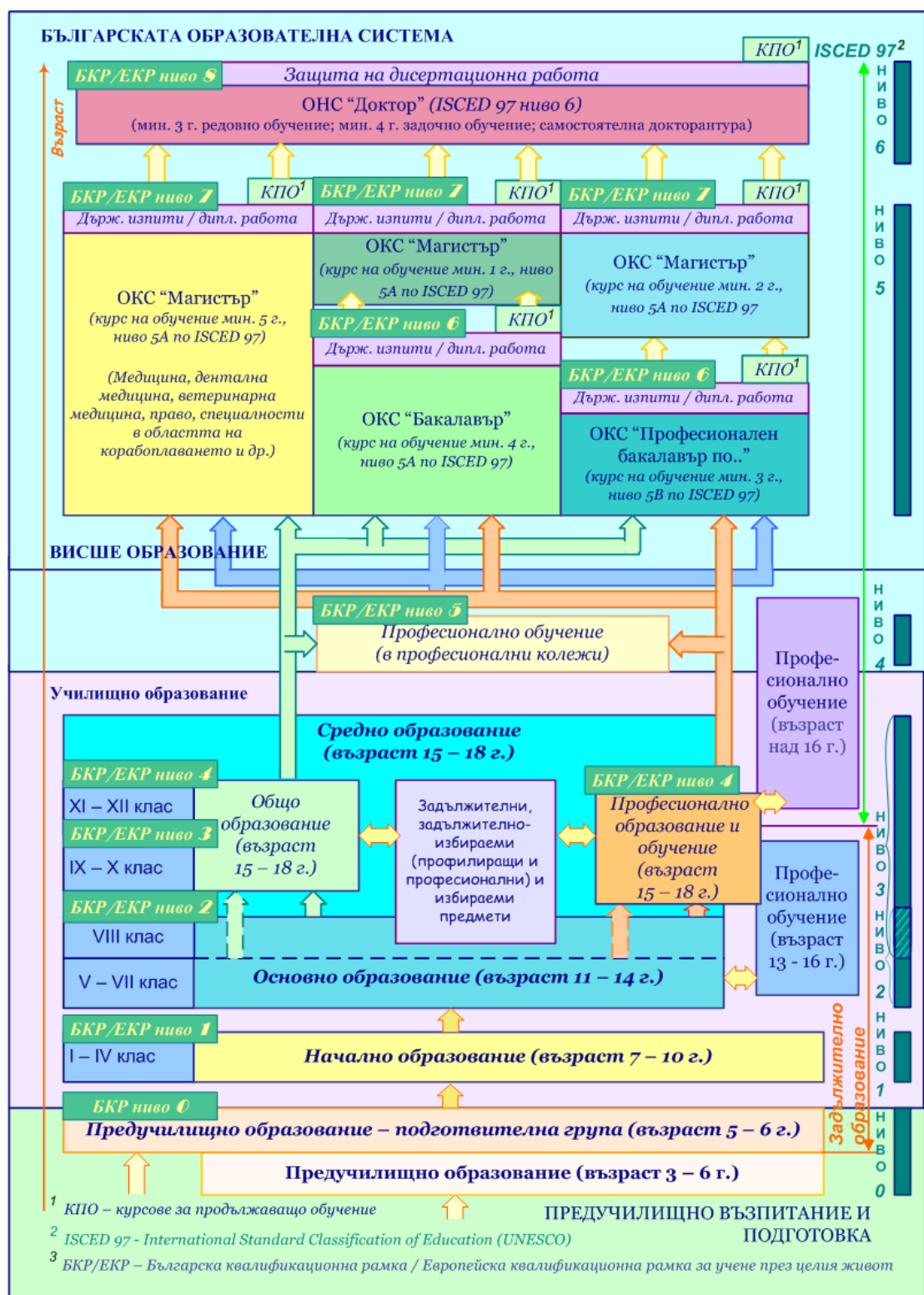
63 Ошавков 1983.

Фигура 2. Корица на „Кратка енциклопедія за дѣца-та, составлена на седмъ части от Емануила Васкыдовича, учителя училища святаго преображењніа в Свищовѣ. Издаваея съ издивеніе преосвя-нъшаго и бого лю-нъшаго святаго Вратчанскаго Г. Г. на Доротеа за даръ на Вратчански-те, Клевянски-те и орах вскски-те училища“

Фигура 3. Буквар с различни поучения, издаден през 1792 г. във Виена с помощта на Марко Теодорович

Фигура 4. Българска образователна система, разработена на базата на ISCED

Източник: НАПОО – <https://www.navet.government.bg/bg/evropejskata-kvalifikatsionna-ramka/>

Таблица 1. Грамотност на градското население по вероизповедание и възрастови групи според преброяването от 1905 година (%)

		Източно-православно	Католици	Протестанти	Мохамедани	Израилтяни	Арменци-грегорянци	Други	Общо
5-10	мъже	46,72	52,89	53,85	13,18	44,76	43,75	50,00	42,07
	жени	44,91	42,78	55,91	9,49	38,57	42,36	33,33	39,57
	общо	45,82	47,73	54,81	11,33	41,68	43,04	40,00	40,88
10-15	мъже	91,64	86,61	96,20	30,29	93,27	88,57	100,00	80,41
	жени	79,97	75,86	96,34	18,14	78,01	82,58	100,00	72,25
	общо	85,40	80,85	96,27	24,59	85,89	85,66	100,00	77,78
15-20	мъже	89,23	89,27	97,81	27,37	92,40	87,38	100,00	81,55
	жени	74,97	72,79	97,13	10,52	69,86	82,00	100,00	68,70
	общо	81,94	77,86	97,43	20,02	80,21	84,60	100,00	75,06
...
50-60	мъже	58,35	67,37	93,92	15,55	69,23	64,24	85,71	52,82
	жени	11,02	50,54	57,32	1,92	6,89	19,96	100,00	10,86
	общо	35,58	59,09	80,87	9,26	38,52	48,24	87,50	32,62

Източник: ПРЕБРОЯВАНЕ 1905.

References:

1. Атанасова 2015: Атанасова В. Педагогическата дейност на Петко Р. Славейков. – Българско списание за образование, № 1. – < www.elbook.eu/images/Violeta_Atanasova.pdf >.
2. Българската възрожденска интелигенция: Аврамова Р., В. Василева, Д. Давчева, К. Даскалова, Д. Димитрова, В. Еленкова, М. Куюмджиев. Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия. София: Държавно издателство „Д-р Петър Берон“.
3. Вазов 1976: Вазов Ив. Даскалите. Спомени из ученишките ми години. – В: Събрани съчинения. Т. 8. София: Български писател.
4. Генчев 2008: Генчев Н. Българско възраждане. София: Издателство на Отечествения фронт.
5. Грозданова 1979: Грозданова Е. Българската селска община през XV–XVIII век. София: Издателство на Българската академия на науките.
6. Дринов 1877: Дринов М. Болгария накануне ея погрома. – В: Славянский сборник. Т. 2. Санкт-Петербург: Славянское благотворительное общество.
7. Живков 1994: Живков Т. Ив. Етничният синдром. София: АЛЯ.
8. Змейкович: Писмо до Българската екзархия. – Национална библиотека „Св. Кирил и Методий“, БИА, ф. 283, а. е. 1. [Цитирано в сайта на СУ „Антим I“, Неделино. < www.sounedelino.com/docs/chasti%20kniga/kratak%20pregled.pdf >.]
9. ЗНП 1891: Закон за народното просвещение. – Държавен вестник, № 17. < <http://licodu.cois.it/?p=5340> >.
10. ЗНП 1948: Закон за народната просвета. – Държавен вестник, № 218, 17 септ. < <https://www.ciela.net/svobodna-zona-darjaven-vestnik/document/2135466200/issue/4125/zakon-za-narodnata-prosveta> >.
11. ЗНП 1991: Закон за народната просвета. – Държавен вестник, № 86, 18 окт. – < <https://lex.bg/laws/ldoc/2132585473> >. [отменен Държавен вестник, № 79, 13 окт. 2015, доп. Държавен вестник, № 80, 16 окт. 2015.]

12. ЗПУО: Закон за предучилищното и училищното образование. – Държавен вестник, № 79, 13 окт. 2015. [Последно изменение от 18.07.2017.]
13. Иванов 1885: Иванов А. Черти из живота и записки на Ананас Иванов, бивший учител в Стара Загора. Сливен.
14. Иванов 1931: Иванов Й. Български старини из Македония. София: Държавна печатница.
15. Конев 1969: Блъсков И. Живот и дело. София: Наука и изкуство.
16. Кръстанов 1975: Кръстанов Т. Емануил Васкидович и развитието на новобългарската просвета. – Исторически преглед, № 2, 75– 2.
17. Мутафчиев 1931: Мутафчиев П. Из нашите старопланински манастири. София: Държавна печатница. [Сборник на БАН. Книга 27. Клон историко-филологичен и философско-обществен, № 15.]
18. НАПОО: Национална агенция за професионално образование и обучение. < www.navet.government.bg/bg/ >.
19. Наредба 5/2016: Наредба № 5 от 3 юни 2016 за предучилищното образование. – Държавен вестник, № 46, 17 юни 2016. [Издадена от министъра на образованието и науката; в сила от 01.08.2016.]
20. НКР: Национална квалификационна рамка, приета с Решение № 96 на Министерския съвет от 02.02.2012 г. < <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=719> – посетен 04.01.209. >.
21. Ошавков 1983: Ошавков Ж. Социологията като наука. София: Наука и изкуство.
22. Петканова 1965: Петканова Д. Дамаскините в българската литература. София: Издателство на Българската академия на науките.
23. Пехливанов 2016: Пехливанов И. Най-свето в живота ми ще бъде свободата. – Дума, 19 март 2016. < <https://duma.bg/nay-sveto-v-zhivota-mi-shte-bade-svobodata-n120188?go=news&p=list&categoryId=46> >.
24. ППЗНП: Правилник за прилагане на Закона за народната просвета. – Държавен вестник, № 68, 30.07.1999. [Издаден от Министерството на образованието и науката.]
25. Преброяване 1905: Статистически годишник 1905. Резултати от преброяването. – Национален статистически институт. < <http://statlib.nsi.bg:8181/bg/lister.php?iid=DO-010000343> >.
26. Регистър 2018–2019: Регистър на институциите в системата на предучилищното и училищното образование. < <http://89.252.196.217/Schools/search> >.
27. Русев, Гълъбов, Давидов, Данчев 1971: Русев П., Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София: Издателство на Българската академия на науките.
28. СБНУНК: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина.
29. Спиртов, Ганева 1995: Спиртов А., Н. Ганева. Старозагорски учители-учебникари. Стара Загора: Литера Принт.
30. Стоянов 1999: Стоянов И. История на Българското възраждане. Велико Търново: ИПК „Свети Евтимий патриарх Търновски“.
31. Теофилакт: Животописъ Св. Климента Български Архиепископъ на Охридския архиепископ Теофилакт. Пловдивъ: Издание и печатъ Христо Г. Дановъ. [Превод Димитър Матов.]
32. Търновска конституция: Конституция на Българското Княжество, 1879.
33. Христов 1973: Христов Х. Българските общини през Възраждането. София: Издателство на Българската академия на науките.
34. Шалдев 1916: Шалдев Х. Прилеп в българското възраждане (1838 – 1878). София: Царска придворна печатница.

35. Cowen: Cowen Tyler. Public Goods. – In: The Library of Economics and Liberty. < <http://www.econlib.org/library/Enc/PublicGoods.html> >.
36. European Justice: Право на държавите членки – България. < https://e-justice.europa.eu/content_member_state_law-6-bg-maximizeMS-lv.do?clang=bg&member=1 >. [Посетен 06.01.2019]
37. Giddens 1986: Giddens A. The Constitution of Society Outline of the Theory of Structuration. Berkley: University of California Press.
38. NACE Rev. 2: Държавно управление. – Статистическа класификация на икономическите дейности за Европейската общност (NACE Rev. 2). < https://ec.europa.eu/eurostat/ramon/nomenclatures/index.cfm?TargetUrl=DSP_NOM_DTL_VIEW&StrNom=NACE_REV2&StrLanguageCode=BG&IntPcKey=18519884&IntKey=18519854&StrLayoutCode=HIERARCHIC&IntCurrentPage=1 >.